

У КОЛІ КИЇВСЬКИХ РЕСТАВРАТОРІВ

1

У 1960—1970-х звання «реставратор» звучало престижно. В інтелігентному середовищі досягла піку мода на колекціювання. Люди зачитувалися «Письмами из Русского музея» та «Чёрными досками» Володимира Солоухіна, де містилися не тільки контрверсійні міркування з приводу розвитку мистецтв, але й найпростіші рецепти реставрації.

Ще під час роботи консультантом Республіканського правління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (УТОПіК, 1968—1970 рр.) мені до рук потрапив рукопис практичного посібника з реставрації, складений одним із палехських іконописців. Автор розсилав його у відповідні установи, пропонуючи видати книгу. Про всяк випадок я зняв з нього копію та користався вміщеними там рецептами. Річ у тім, що з мандрівок Київщиною в мене тоді зібралось близько тридцяти ікон із Бороданів, Ковалівки, Розкопанців, Тулинців і ряду інших сіл області, здебільшого сильно пошкоджених часом, а також вандалами. Деякі з них я укріплював, користуючись порадами знайомих фахівців, — різними методами: від заклеювання цигарковим папером і риб'ячим клеєм до ін'єкцій воском і смолами; промивав, викликав тон сумішшю олії, пінена та лаку тощо. Всі вони збереглися в задовільному стані, на що напевне було б дарма сподіватись, якби ікони лишилися на своєму місці, адже деякі храми (у Пищиках, Чайках, Снігурівці, Товстому Лісі) по тому згоріли.

Третього січня 1971 р. народилася наша дочка Уляна, і мені довелося шукати краще оплачувану працю. «Ставка» в УТОПіКу складала близько 150 карбованців, і цих грошей не вистачало на життя. Навіть із додатком гонорарів по 20—30 грн. на місяць за газетно-журнальні публікації. Я тоді друкувався переважно у київській молодіжці «Молода гвардія», де до мене благоволили Людмила Жиліна й Ярослав Голець, які відали культурою й мистецтвом, а також у тернопільських і кіровоградських газетах — за сприянням «однокашників» з петербурзької Академії Мистецтв Олександра Кас'яновича Федорука та Броніслава Петровича Куманського.

2

Мій тодішній начальник, заввідділом пам'яток архітектури та мистецтва Республіканського УТОПіКу Георгій Мірошник, — надзвичайно колоритна особистість, — «засватав» мене до науково-реставраційних держбудівських майстерень. Після недовгих перемовин я був зарахований «заднім числом», з 1 січня 1971 р. у порядку переводу, реставратором 4-ї категорії до бригади Володимира Йосиповича Бабюка, що займалася переважно реставрацією стінописів у Києво-Печерській Лаврі. Про щось краще годі було й мріяти — я працював в улюбленій Лаврі, у двох кроках від власної домівки. Офіс бригади, чи просто «битовка», розміщувалася в одній із келій 3-го, а потім 4-го корпусу. Красномовний і обережний Володимир Йосипович погодився взяти мене з місячним випробувальним терміном, а випробувальним завданням стало складання історичної довідки про Троїцьку надбрамну церкву, де планувалися роботи, спричинені надією виявити там фрески XI ст.

Довідку начальник дільниці монументального живопису Наталя Сліпченко схвалила, й на цьому моя власне мистецтвознавча діяльність у бригаді фактично закінчилася: мене поставили «робити біля стіни» — закріплювати воском живопис, розгладжуючи його мідною «лапкою», закріплену на кінці паяльника, потім шпательювати та зачищати краї утрат малярського шару, ґрунтувати для наступного тонування, промивати мильним розчином, «викликати тон» сумішшю олії з піненом тощо.

Попервах ця робота здавалася надто нудною та одноманітною, та потім я відчув до неї смак і з задоволенням проводив години, перетворюючи хаотичне нагромодження струпів пересохлої фарби, що стирчали в різних напрямках, на рівну малярську поверхню, і, таким чином, знову повертаючи до життя авторський задум. З часом уже не так стомляло було ретельно обробляти краї лакун, які нагадували обриси фантастичних істот, островів, материків. Оточували мене переважно постаті святих угодників, і спілкуватися з ними було ще приємніше, ніж із живими людьми. Часом доводилося працювати у Всіхсвятській церкві самому [1]. Тоді я приносив з дому на рихтування для ще більшого кайфу програвач і вмикав на всю потужність записи церковних співів або Баха чи Генделя, від яких вібривало не тільки повітря, але й, здавалося, самі стіни храму.

Колеги були привітними та цікавими людьми. Бригадир, Володимир Йосипович, родом із Волині, дуже скептично ставився до сучасності в усіх її політичних вимірах, а зміст життя знаходив у малюванні доволі тонких і ліричних етюдів, якими були завішані всі стіни «битовки». Він часто говорив, що не бажає лицемірити: тому й до партії не вступав, і на людей не хрестився, і націоналістам, котрі підштовхують наївну молодь на невиважені вчинки, не співчував. В якості прикладу він наводив маму Жені Кузнецова — цей зовсім юний хлопець був тоді у бригаді, постійно наспівуючи пісні «Бітлз». Так от, його мама нібито писала листи в різні інстанції, наполягаючи на запровадженні об'яв про наступну зупинку в поїздах київського метро українською мовою. І справді, зупинки тоді, на зламі 1960–1970-х, почали оголошувати українською, проте сама ініціаторка інновації зазнала серйозних неприємностей.

«Поминав» він також іншого колишнього свого співпрацівника, Василя Вільшука. Мовляв, художник він хоч і талановитий [2], але скрізь заводив провокаційні розмови, після чого приходили люди з відповідних органів, і бригадирові доводилося давати пояснення. «Воно мені треба?» — питав бідолашний Володимир Йосипович, очевидно, передчуваючи, що подібний клопіт матиме також і зі своїм новим «кадром».

Другим за значенням у бригаді вважався Аркадій Йосипович Марампольський, — завжди усміхнений автор фахових статей у пресі. Бував я в його боярському будинку, де все зроблене його власними майстровитими руками, включно з ванною, облицьованою кольоровим склом замість дефіцитної тоді керамічної плитки [3]. Третім реставратором вищої категорії був суворий на вигляд Григорій Федорович Честнейший. Цих людей я вже знав раніше: вони брали участь у засіданні секції пам'яток мистецтв у республіканському правлінні УТОПіК, де я працював на зламі 1960–1970-х. [4].

Першу категорію мав енергійний високий молодий чоловік, — якщо не помилюсь, Євген Сокотун. Він недочував, зате був талановитим тонувальником, і саме цією справою займався постійно. Незворушно вдачаю відзначався Микола Яценко, — чоловік середнього віку, невисокий на зріст, з ясними блакитними очима. Здається, дещо пізніше з'явився високий, худорлявий Віктор Степанов. У бригаді були присутні також три жінки: інтелігентна Алла Кодола, котра займалася переважно зміцненням живописного шару, шпательюванням і ґрунтуванням лакун; молода Валя Огородова (в заміжжі Пономаренко) та потужна Катя Святусь, котра завідувала матеріалами (від алебастру з крейдою до олій з розчинниками) і тягла головний тягар підсобної роботи [5].

В цей час бригада Бабюка купалась у променях слави завдяки нещодавньому відкриттю фресок XII ст. у церкві Спаса на Берестовому. Багато хто про це тоді писав [6], тому не повторюватиму загальновідомого. Нагадаю тільки, що одного травневого дня 1970 р. А. Марампольський висвердловав отвори в штукатурці з фресками XVII ст. Вона почала відшаровуватися від стіни, а для закріплення поверхні треба було ввести до утвореної порожнини розчин поліхлорвінілової смоли. Реставратор працював обережно, щохвилини підніс лампу до отвору й заглядав усередину. Раптом під свердлом блиснула блакить, в іншому місці — вохра, далі — червіль... Продовження цієї майже детективної історії дамо у примітці [7].

Мені довелося брати участь у наступній помітній акції бригади — перенесенні на нову основу зі зруйнованої грибок стіни у Трапезній палаті композиції на ту ж тему — «Дивовижний улов риби». Виконана вона була на межі XIX–XX ст. учнями лаврської іконописної школи під керівництвом І. С. Іжакевича й перебувала в аварійному стані. Живопис заклеювали тканиною; фрагментами десь по чверті квадратного метра його відокремлювали від стіни разом з тиньком, а далі обережно, долотцями та скальпелями, усували цей тинк зі споду, до ґрунтовки. Тим часом чистили саму стіну, зміцнювали синтетичними смолами, прибивали до неї дерев'яні рейки, а до них — нову дюралеву основу. На ній, вкритій насічкою, заклеїли склотканиною, заново монтували фрагменти живопису, доповнюючи втрати.

Реставратори вищої категорії В. Й. Бабюк, В. Й. Марампольський, Г. Ф. Честнейший у церкві Спаса-на-Берестовому біля ново-відкритої ними фрески XII ст. «Чудесний улів». Кінець 1960-х. Фото з архіву Києво-Печерського заповідника, дякую за його надання завідувачеві відділу історії Заповідника Р. Кочану

Паралельно члени бригади потроху продовжували реставрацію живопису в барбані київського Володимирського собору [8]. Для технічних потреб адміністрація собору видавала реставраторам ганчір'я, серед якого траплялися пожертвовані прихожанами на храм вишивані чи ткані рушники. Один із них, з київського чи житомирського Полісся, прикрашений червоно-чорними геометричними фігурами, виконаними так званою «килимовою» технікою — подарувала мені Валя Огородова [9].

Жили дружно, мирилися з тим, що бригадир біля стіни вже не працював (говорив: «я своє відпахав»), а зосереджувався на організаційних питаннях. Основним з них було вчасне закриття «процентовок» головним художником лаврського Заповідника Іваном Івановичем Дубишем, на підставі яких нараховували зарплатню — від 200 крб. початківцям і до значно більших сум реставраторам вищої категорії.

До нас заходили художники, — здебільшого ті, у котрих були майстерні у Лаврі [10]. Часто зазірала Інна Пантелєївна Дорофєнко, новий начальник дільниці монументального живопису [11]. Це була непересічна особистість, ентузіаст, вищою мірою компетентний і вольовий керівник, яка вміла обстоювати інтереси власної фахової корпорації. При цьому вона співала в хорі Будинку вчителя, говорила добірно українською мовою з незвичним для Києва галицьким акцентом, схожим на вимову тодішніх дикторів «Голосу Америки» чи Радіо «Свобода».

Піднімалися до нас на ристування й інші відомі фахівці, — подивитися розчищений живопис. Серед них пам'ятаю вже старенького Миколу В'ячеславовича Холостенка. Завжди з пієтетом згадували Луку Петровича Калиниченка з дружиною, Ольгою Федорівною Плющ — ще передвоєнних організаторів реставраційних установ у Києві. Якось приймали колег-реставраторів із Грузії. Частували їх, серед іншого, і спецхарчами: реставраторам тоді «положено» було молоко (його отримували у вигляді «згущенки»), а для технічних потреб видавали мед і спирт, який мої колеги вважали найкращим засобом від шлункових проблем — і я у цьому мав нагоду переконатися особисто.

Фреска XII ст. «Чудесний улов» у церкві
Спаса-на-Берестовому. Фото автора, 1971

3

Навесні 1971 р. фронт робіт у бригаді Бабюка скоротився через обмежене фінансування, й нас із Огородовою та Степановим тимчасово перевели до бригади Олександра Федотовича Єрка, котра тоді працювала у південній галереї Софії Київської. Відкриті галереї довкола собору були прикрашені фресками, створеними незадовго після власне галерей, тобто наприкінці XI ст. Але вони постраждали після татарського погрому значно більше, ніж інші приміщення. В усякому разі, на малюнках Абрагама ван-Вестерфельда (1651 р.) бачимо повністю зруйновані склепіння, розписи на яких не помітні.

На межі XVII—XVIII ст. арки галерей замурували: їх перетворили на віконні та дверні пройми. Зі сходу добудували апсиду, а посередині поставили стіну, котра розділила південну галерею на дві частини. В західній був влаштований приділ Дванадцяти апостолів, а у східній — Успіння Богородиці. Ймовірно, розписали їх у XVIII ст., одночасно з усім собором. Стінописи реставрувалися в 2-й пол. XIX ст. під керівництвом професора Петербурзької академії мистецтв Ф. Г. Солнцева. Тоді у вівтарі приділу знайшли (фрагментами) давні фрески, які, однак, відразу забілили (про що згадується у записках А. Прахова).

Після утворення у 1934 р. Софійського заповідника в Успенському приділі було розташоване адміністративне приміщення. Живопис після фотофіксації забілили. Фотографії не збереглися: під час окупації Києва фотоархів разом з іншими софійськими колекціями вивезли до Німеччини, і розшукати його згодом не вдалося. Таким чином, приступаючи до роботи, реставратори не мали ніяких документальних свідчень про ці розписи.

Коли ми приєдналися до бригади О. Єрка, завдяки копіткій кількомісячній праці було розчищено вже понад 200 м² живопису. Площини стін і склепінь виявилися розчленовані мальованими карнизми, фризами, пілястрами й іншими архітектурними формами на окремі поля, в яких розміщувався цикл композицій, об'єднаних темою запровадження християнства у Києві. На західній стіні відкрилось мальовило «Успіння Богородиці». Динамічна й водночас врівноважена композиція, патетичні пози персонажів, насичений, але стриманий колорит дозволяли віднести цей стінопис до кінця XVIII ст. Приблизно так само датувались і дві інші композиції на південній і північній стінах — «Хрещення киян» і «Вибір віри св. кн. Володимиром». На відміну від «Успіння», вони були виконані майстрами, що не так вправно володіли прийомами

Автор на військовій службі, між працею в бригаді О. Ф. Єрка та поверненням до бригади В. Й. Бабюка. 1972

академічного мистецтва. В цих творах було більше безпосередності, що межувала з примітивністю. Досить цікавим був сюжет із зображенням Ольги, першої давньоруської княгині-християнки, котра покладає маки на урну з прахом свого чоловіка Ігоря. Втім, важко говорити про художню цінність віднайдених творів, оскільки вони були майже повністю поновлені чи переписані у ХІХ ст. [12].

Умови праці були на цьому об'єкті були найважчі: мала кубатура без вікон, де не вистачало повітря, надто ж коли доводилось працювати з ін'єкціями та гарячим воском, — обливаючись потом, незручно задираючи голову під низькими склепіннями з постійним штучним освітленням. Але у нас траплявся додатковий відпочинок, коли О. Ф. Єрко фіксував хід роботи, встановлюючи на хистких дошках риштування тринигу з широкоформатною фотокамерою «Любитель», що давала кращі результати з довгою, до хвилини, витримкою при хоч і низькому, проте природному освітленні. Під час зйомки всі мусили зійти з риштування (щоб не хиталося) на свіже повітря.

Взаємні стосунки в бригаді були, з одного боку, спокійніші (Єрко любив сам працювати біля стіни), а з другого — більш напружені через те, що він «благоволив» до молодій колежанки Шури і надавав їй різного роду полегшення, що викликало незадоволення інших, передусім запального Анатолія Вадова. Був ще аскетичного вигляду реставратор 1-ї категорії — здається, на прізвище Антоненко. Якщо не помиляюсь, у Єрка працювали також Олексій Лісаневич і його подруга Олена Коваленко — колишній директор музею в Кирилівській церкві (вони пізніше одружилися). Йшов великий піст, і з усіх нас трималася найстійкіше Валя Огородова, вживаючи виключно овочі, по середах і п'ятницях — навіть без олії.

З нагоди свят і урочистих подій виставлявся спирт, однак ми ним не зловживали. Переказували про колишню звичку певного реставратора тихенько зайти перед обідом до кладовки та зробити ковток або два з відповідної сулї — для апетиту. Одного разу він переплутав сулї та прибіг, увесь блідий, до колег: рятуйте, я випив діхлоретан. Бідоласі негайно промили шунок, але сильне отруєння назавжди підірвало його здоров'я, і він помер молодим, близько 50-ти років...

Ми навідували колег-станковистів, які працювали під керівництвом Петра Войтка і розміщувались у софійській дзвіниці. Там працювали золотоволоса горда красуня Валя Подкопаєва [13], худорлявий і завжди дотепний, у незмінних окулярах Роман Юсिम, Ю. Євлашевський, І. Яковенко, В. Назарова, Л. Герасимова.

Їх ряди поступово поповнювалися випускниками реставраційного відділення Київського художнього інституту, організованого в ті роки Олександром Романовичем Тищенком, а згодом очолюваного Анатолієм Хумичем Беляєм, який теж працював колись у Войтка [14].

Дзвіниця тоді стояла у риштуваннях, і неабиякою принадою було піднятися до самого хреста нагорі, де риштування колихалося, мов корабель, від порухів вітру... Саме бригада Єрка провела мене дружнім обідом на військову службу в травні 1971-го, з якої повернувся через рік, улітку 1972-го.

4

Якось мене ледь не поставили начальником. Настала осінь 1972-го, і В. Й. Бабюк, роздратований візитами до нього представників спецслужб, які постійно цікавляться його підлеглими [15], мав цього досить. Судячи з усього, він вирішив мене позбутися: мовляв, не з твоєю головою й освітою, Михайле, стояти біля стіни: тобі треба бути начальником. Я висуваю тебе на підвищення, для початку — на посаду майстра дільниці, незабаром Драган [16] іде на пенсію.

Напевно, Володимир Йосипович прекрасно розумів, що я не буду півтори години добиратися трьома видами транспорту з Лаври на вулицю Коротченка (нині Олени Теліги), щоб видавати бригадам інструменти та матеріали. Проте він умів дипломатично й навіть органічно поєднувати свободолобство (чи, принаймні, вільнодумство) із самовідданістю (чи, принаймні, з лояльністю до влади) — що у ті часи було далеко не найгіршим варіантом світоспоглядання [17]. Проте ситуація розв'язалася сама собою: в листопаді 1972-го мене прийняли до стаціонарної аспірантури ІМФЕ, а співпраця з реставраторами продовжувалася тепер лише у канікулярний час.

5

Згодом я опинився в Ізмаїлі. У 1974 р. ізмаїльською бригадою керував м'який інтелегентний Петро Якович Редько. Ми реставрували стінописи 1913 р. художника І. Піскарьова у головному храмі міста — Покровському соборі 1831 р., побудованому на зразок Казанського собору в Петербурзі, з широкою півкруглою колонадою, що симетрично прилягала до дзвіниці над західним входом [18]. Під колонадою розміщувалися проскурня, а поруч хрещельня, в котрій ми з Олексієм Лісаневичем уночі спали.

Втім, життя у тісному темному напівпідвалі, хоч і «без відриву від виробництва», мало свої недоліки: по суботах і перед святами, коли пекли проскури, там було неймовірно гаряче, і нам ніде було сховатися, адже спека надворі сягала 40 градусів. А у неділю доводилося ховати свої речі та звільняти приміщення, бо після літургії хрещельня використовувалася за прямим призначенням.

У Ізмаїлі мені довелося зануритись у щоденне приходське життя. Настоятелем був уже літній отець Борис, родом із Москви, близький своїми м'якими манерами та «світськістю» до нашого бригадира Петра Яковича. Менш привітним був другий священник, отець Герман. Він виглядав дуже стильно: з крупною сивою головою, що чимось нагадувала голову Карла Маркса, в білому підряснику, зі срібним наперсним хрестом на грудях і плетеним елегантним саквояжиком із «папори» [19] у руках. Інколи приходив отець Сергій, теж цілком «духовної» зовнішності, хоч він і носив партикулярне вбрання. Він тоді служив у районі, проте «мітив» у наш собор (що йому зрештою вдалося). Цей батюшка радо розмовляв українською мовою, розпитуючи про деталі нашої роботи.

Не менш колоритним був і «весь причт церковний». Наприклад, староста (чи помічник старости?), з вусями в розліт, схожий на Чапаєва: подейкували, що його запрошували представляти цього героя на театралізованих виставах з нагоди революційних свят. Або ветеран 1-ї Світової війни, теж із пишними вусами й типовою для Бессарабії чистою українською мовою, що часто сидів на свічковому ящику, запрошуючи відвідувачів робити пожертви. Останній цікаво розповідав різні бувальщини зі свого довгого життя, — зокрема, про Государя-Імператора Миколу Олександровича, котрий робив огляд військ, уже втомлених довгою війною.

Солдати сподівалися почути новини про мир і демобілізацію. Проте Государ закінчив свій виступ словами: «Помогите, братцы, одолеть неприятеля» — і заплакав, чим немало засмутив присутніх. Власне, не стільки царськими сльозами, скільки перспективою знову сидіти в окопах. Якщо вірити нашому оповідачеві, він, як наймолодший у строю, привернув до себе увагу Государя й отримав у знак Височайшого благовоління срібний годинник...

До храму приходили, крім звичайної міської публіки, традиційно вбрані місцеві болгари, а також гагаузи в якомусь східному вигляду взутті з загнутими носами, підперезані червоними та синіми вовняними пасками, одягнені переважно в чорне вбрання; молдаванки в домотканих обгортках [20] і підбитих хутром китгарях — і це незважаючи на літню спеку. Подеколи паралельно з «Господи, помилуй», «Многая літа» чи «Вічная пам'ять» співали «Домне, мілуешті», «Мульць ань трейск» і «Вечніка помінері». На стінах собору де-не-де зберігалися ще румунські написи, якими замінювали церковнослов'янські протягом міжвоєнного періоду. Тепер процес ішов у зворотньому напрямку...

Нам часто доводилося працювати під час церковної служби, що правилась і на малі свята. В таких випадках ми піднімалися на риштування приблизно пів на дев'яту, коли читали «часи», слухали за роботою літургію та панахиду, а близько 12-ї спускалися на обід. У цей час панахида частіше за все закінчувалася. За місцевим звичаєм, під співи «Вічная пам'ять» присутні піднімали та колихали столи, на яких було виставлене принесене на панахиду — коливо, власне вино й таке інше. Тут же, в храмі, просили молитовно пом'янути скляночкою небіжчика...

Зайве говорити, яка то була розкіш — насолоджуватися день-у-день зворушливими церковними співами. За інструкцією ми мали прив'язувати скальпелі й решту інструментів шнурочками до шиї, щоб запобігти їх випадковому падінню з риштування. Часом до нас піднімався хтось із храмового чи мирського начальства, — щоб подивитися хід роботи. Пам'ятаю, один із членів «двадцятки» глянув на нас, тоді двох чи трьох, і глибокодумно вимовив: «Жатви много, делателей мало», — після чого запросив перекурити, для чого ми вийшли через вікно на зовнішнє риштування, влаштоване навкрузи барабану купола.

Одного дня, вже після обіду, ми почули з риштовки гучне тупотіння в храмі та вигуки кількох десятків людей. Усе це продовжувалося кілька хвилин, а потім голоси так само раптово замовкли. Виявилось, що це цигани привели підозрювану в крадіжці грошей, і, коли та поклялася перед шанованим образом св. Миколая, що не брала тих грошей, усі заспокоїлись, і інцидент був вичерпаний.

Тодішній Ізмаїл був закритим портовим містом. Туди потрапляли за перепустками, що видавали органи МВС на підставі посвідки про відрядження чи приватного запрошення. Над Дунаєм височив розкішний палац у стилі радянського неокласицизму — з коринфськими колонами, аркатурою, аттиком — «Міжрейсовий будинок відпочинку моряків», у якому ті проводили перезмінки. Там і мені доводилося ночувати, хоч і заважала спати гучна танцювальна музика. Комісійні крамниці продавали чимало імпортних товарів, які моряки здавали доволі дешево, бо пропозиція у «закритому» місті була більшою, ніж попит. Запам'ятались ще деякі «дефіцити» — наприклад, чудові молдавські коньяки та вина, зокрема, прекрасний херес і знаменитий кагор «Чумай» у однойменному фірмовому магазині.

Із визначних місць у перші ж дні ми оглянули краєзнавчий музей з панорамою «Штурм Ізмаїла», зі дзвонами, відлитими із трофейних турецьких гармат; адамсонів пам'ятник Суворову та, звичайно, залишки славнозвісної фортеці. Те, що вціліло після суворово-кутузовського штурму з активною участю запорожців Головатого, довелося знести відповідно до умов мирного договору після невдачі для Росії Кримської війни. Втім, і сам Ізмаїл з усією південною Бессарабією відступили на чверть століття новоствореній тоді Румунії (до жовтня 1878 р.).

Таким чином, на території фортеці туристам показували тільки реставровану мечеть з батареєю гармат, яка височила на тлі портових кранів. Неподалік на пагорбах здіймалися кілька напівзруйнованих церков так званої синодальної архітектури. Здається, у пристойному стані перебувала, крім Покровського собору, тільки діюча старообрядницька церква. В старому центрі зберігалося кілька кварталів старої забудови, серед них і окремі будинки румунських часів — в національно-романтичній стилістиці. Був у Ізмаїлі ще досить пристойний букіністичний магазин, у якому Олексієві Лісаневичу пощастило випередити мене на мить і придбати всього лише за п'ятірку такий раритет, як «Ілюстрована історія України» Грушевського. Нагадаю, що це було у 1974 році...

Нове соціалістичне місто складалося з одноманітних кварталів 5-ти й 9-типоверхівок і промзон на околицях. Серце Ізмаїла — імпазантний морський вокзал на впорядкованій набережній. Тоді існувало регулярне пасажирське сполучення з румунським Галацем, а круїзні теплоходи ходили через Будапешт і Відень до німецького Пассау. Часом заходили й іноземні туристичні судна. Пару днів бачили на причалі старомодний колісний пароплав «Русе» під болгарським прапором, який привіз на екскурсію тамтешніх школярів.

6

Втім, омріяний «голубий Дунай» насправді виявився в Ізмаїлі каламутним і брудножовтим, з надто прудкою течією. Не викликав ентузіазму і сірий пісок міського пляжу біля руїн фортеці, фланкованого вишками прикордонників і колючим дротом (пляж працював тільки у світлі години доби). А тому вихідними днями місцеві жителі здебільшого віддавали перевагу озеру Ялпуг, автобуси до якого відходили через кожні 5–10 хвилин.

Кілька разів ми їздили швидкісними теплоходами на підводних крилах (менші називалися «Ракета», більші — «Метеор») на море до причалу «Приморське» (стара назва села — Жебрієни). Дорога тривала пару годин у один кінець: спочатку — Дунайським фарватером, який поперемінно наближався то до нашого, то до румунського берега. Тамтешні хати виглядали біднішими, хоч і більш мальовничими; майже всі були вкриті очеретяними стріхами. Ми зупинилися в Килії та Вилковому. Далі починалося море, виднілися конструкції споруджуваного порту біля Святогеоргіївського гирла.

Це гирло, що відділяє нашу Бессарабію від румунської Добруджі, вважається головним. Ширина його не менша, ніж у Дніпра. До революції, за розповідями вже згаданого ветерана 1-ї Світової війни, до Ізмаїла заходили з моря великі пароплави, які так сильно завантажувалися в порту пшеницею, що навіть не могли розвернутися в Дунаї, тож поверталися до моря іншим гирлом. Оповідали й про колишніх дунайських осетрів; проте у 1970-х навіть місцеві оселенці вже стали дефіцитним делікатесом, тому що їх не дозволяли ловити, і тому продавали з-під поли.

На пляж у Приморському з'їжджалися на вихідні тисячі відпочивальників із південної Одещини та прилеглих районів Молдови — адже кордону тоді не було. Тут же здавали «на прокат» намети та спальні мішки. Кількакілометровий пляж був оповитий димом мангалів і пахощами смажених шашликів, які запивали привезеним з собою у 40-літрових флягах вином. Уночі лунала жива музика, ледь не до ранку продовжувалися танці при світлі місяця під запальні бессарабські мелодії. Тепер усе це, напевно, — й на жаль — відійшло у минуле...

7

Оспівана журналістами «українська Венеція» насправді виглядала більш прозаїчно, ніж на журнальних картинках. «Єрики», прокопані від Дунаю вглиб містечка, реально виявилися вузькими канавами з каламутною водою. Тісно забудовані вулиці здебільшого залишалися незамоценими, і вітер здіймав над ними хмари куряви. Втім, доволі мальовничим був головний канал. Екскурсивод розповідала, що він у 1850–1870-х розділяв містечко на «російську» та «румунську» частину, й місцеві призовники час від часу перепливали його, ухилившись від військової служби.

Над базарною площею височіла православна Миколаївська церква, неподалік — старообрядницька Никольська [21]. Обидві будівлі високі, проте з досить важкими пропорціями.

Там же я відвідав літургію в старообрядницькому храмі. Попри гадки про замкненість і непривітність старовірів-липован чужого тут зустріли привітно, відразу запропонували подушечку-«подручник», яку кладуть під руки при земних поклонах. Узагалі кожний, хто заходив, отримував таку подушечку — її здебільшого кидала назустріч прихожанину відповідальна за це жінка. Новоприбулий/ла віддавав доземні уклони на всі боки та займав своє місце.

Я став праворуч, серед бородатих чоловіків у сорочках навипуск, підперезаних очкурами. Жінки розташовувалися ліворуч, а також у західному притворі. Панікадило було без електроламп, а темний віск свічок на вигляд не мав жодних домішок. Служба здавалася незвично довгою, співи надто розтягнутими, монотонними. Та й батюшка був повільним через дуже поважний вік. Причасників у цей день не знайшлося. Наприкінці літургії прикладалися до різьбленого дерев'яного хреста в руках у священника й отримували часточку проскури.

Так само напрочуд ординарною виявилась оспівана у думі зі шкільної програми Килія («Ой, полем киліємським, то шляхом битим гординським...»). Можливо, тому, що на нашому бессарабському боці — Нова Килія, а Стара Килія — на протилежному добруджанському, що засвідчує румунський напис під жовто-синьо-червоним триколіором на пристані.

Взагалі мандрувати прикордонною зоною було не дуже комфортно через постійні перевірки документів. Але ми добрались і до Болграду: подивилися біденький краєзнавчий музей і розкішний собор, побудова-

ний, як було сказано вище, на зразок Ісаакіївського в Петербурзі. Проте нам не вдалося відвідати знамениту тоді в тих краях візіонерку — «болящу Веру» з Татарбунарів. Розповідали, що паралізована Вера «завмирала» (рід летаргічного сну), й ангели підіймали її до третього з семи небес. І про почуте там, разом із різними пророцтвами, вона переповідала численним паломникам.

8

Я кілька разів приїздив до Чернігова, починаючи з осені 1972 р., — для роботи в Троїцькому соборі разом з М. Яценко, А. Каголою та К. Святусь, і прожив тут у сукупності кілька місяців. Влітку в соборі панувала приємна прохолода, і у листопаді було ще тепло — грубі стіни не встигли охолонути. Ми реставрували клейовий і олійний живопис. Киянам допомагала місцева молода блондинка Валя Гусакова, родом із Білорусі [22]. Заїздили на пару днів у якихось справах Анатолій Хомич Беляй і Рома Юсим. Принаймні раз нашу працю інспектувала І.П. Дорофійенко. Провідували нас і чернігівські колеги — реставратори та мистецтвознавці, зокрема Рая Богомол та Анатолій Адруг. Жили ми в Трапезній, а в холодну пору року — в опалюваній грубою кімнаті низенького будиночку, що притулився до кріпосної стіни в південно-західному кутку монастиря.

Всі ключі були у нас. Інколи з'являлися паломники, просили завести до підземелля, де була схована рака з мощами преп. Феодосія Углицького. Розповідали, що на початку війни рака опинилася у Ленінграді, де перебувала всю блокаду. В церковних колах блокадного міста точилися розмови про те, що нога неприятеля не стане там, де спочивають мощі чернігівського святителя. Після звільнення Чернігова від німців мощі св. Феодосія з почестями провели на поїзд у Ленінграді. А в Чернігові раку крадькома, вночі, перевезли з вокзалу, щоб замкнути у підвалі собору.

Біла нечинного тоді Троїцького собору, відгороджена дощаним парканом, знаходилась архієрейська резиденція. В той час чернігівську єпархію окормлював архієпископ Володимир, нині Блаженніший предстоятель Української православної церкви. Служби правилися тільки в єдиному міському храмі, розташованому на базарі. Ми ходили дивитися давньоруські фрески Єлецького монастиря. Він тоді стояв занедбаним, але, можливо, від цього ще більш принадним — через правдиву «прозорість» свого зовнішнього вигляду. Крізь обдерту штукатурку ХХ ст. прозирала міцна рожева плінфа ХІІ ст. і крихка червона цегла століття ХVІІІ. Але вже виблискували свіжою фарбою стін і новеньким дощаним дахом щойно реставровані келії Феодосія.

Часто ходили обідати до ідальні фабрики музичних інструментів, яка ще випускала піаніно, бандури, гітари, балалайки. Поруч із нею, в підвальчику, була дуже специфічна та приваблива книгарня. Туди звозили з усієї Чернігівщини нереалізовану літературу та продавали її буквально за копійки. Саме там я купував для себе і друзів уже заборонений «Меч Арея» Івана Білика, твори Олеса Бердника, словник Бориса Грінченка, Шевченків кобзар 1961 р. без цензурних виправлень і багато інших видань, які у Києві були «дефіцитом».

9

Були й такі, говорячи по-сучасному, фрілансери, що з різних причин не потрапляли у штат державних майстерень (або «виходили за штат») і працювали неофіційно: самостійно. Це були переважно воцерковлені люди, котрі легко могли домовитися зі священником і «двадцяткою». За атеїстичної доби негласно вважалося, що віруючим у науковій реставрації не місце, й це морально виправдовувало таку «тіньову» діяльність.

Втім, укладалися трудові угоди, сплачувалися податки, тож ніякого криміналу тут не було, хоч і заробітки, зрозуміло, були вищими, ніж у державних реставраційних майстернях, — не в останню чергу завдяки прагматичній організації процесу роботи. Як правило, виконавці самі встановлювали ризиків, брали на себе всю відповідальність за техніку безпеки та можливий нещасний випадок. А «жатви» вистачало на всіх, оскільки потужностей держмайстерень на всі храми в Україні не вистачало.

Треба сказати, що за радянських часів кількість діючих церков була вкрай обмеженою: часом у районі залишався тільки один православний приход. Але ця прикра обставина різко збільшувала доходи того самого єдиного приходу [23]. На мене (тоді вже кандидата наук, а не зовсім бідного аспіранта) справляли

враження грубі пачки грошей, які виймав із задньої кишені староста ізмаїльського собору Іван Юхимович, коли видавав аванс, або розплачувався з водієм поливальної машини, що освіжала у літню спеку квітники та газони перед храмом [24]. Одним словом, у церкви тоді вистачало можливостей оплачувати працю реставраторів.

Жили ми у будинку прихожанки, котра виїхала десь на кілька місяців. До нашої диспозиції був город із помідорами, перцями, цибулею й іншими овочами. Виноград, правда, ще не достиг. Зате з собору щодня перепадала пляшка-друга домашнього вина. Вона піднімала тонус за пізнім обідом, коли найбільший інтелектуал у нашому колективі, драматург Володимир Зуєв, коментував прочитане у свіжих газетах. Резюме різних подій було в нього незмінним: «о, кремлівские злоден...». Ми вправлялись у дотепності, придумуючи розшифровку абрєвіатури «КПСС», яка муляла у всіляких комбінаціях очі на численних лозунгах, транспарантах і тому подібних агітпропівських засобах — слова «білборд» тоді ще не вживали. Найкращою визнали теж-таки зуєвську: «Конгрегация преданных слуг сатаны»...

Каюсь, але зовнішність самого Володимира здавалася мені дещо демонічною: худорляве обличчя з палаючими очима та видатним носом обрамляли довгі пасма темного волосся і мєфістофєлівські борідка з вусами. Він щодня вбирався у потерті джинси, а на риштуваннях одягав поверх плавок білий, завжди розстебнутий через спеку халат. Я відганяв підозру, що в такий спосіб наш екстравагантний колега ще й демонструє прихожанкам свої стрункі ноги. Словом, у білому халаті, та ще й у церковному інтер'єрі, він одночасно нагадував і певного роду ангєла, і біблійного пророка.

Роботами керував Анатолій Вадов, — досвідчений реставратор, а до того вельми талановитий художник. Було йому тоді під 40, але ми зверталися до Анатолія шанобливо, хоч і не без жартівливості — «старче». Вже пенсіонером, до самої своєї кончини 2010 року, він продовжував працювати за фахом у статусі послухника Києво-Печерської лаври [25]. Певний час у нашій бригаді був іще один Анатолій, високий блондин на прізвище Московцев — теж із свято-Макаріївського приходу на київській Татарці (вулиця Стара Поляна), що приваблював у ті роки православному інтелігенцію [26]. Зі мною була 11-річна дочка Уляся, котру я хотів потроху долучати до реставраційної праці, та цього не сталося через категоричний протест усе того ж Зуєва: мовляв, дитині не місце в зоні підвищеної небезпеки.

У сусідньому будинку жила багатодітна родина баптистів, які часто запрошували нас до себе і подарували кожному кишенькову Біблію. Це довго по тому ми продовжували листуватися. Певна річ, велися й розмови про віру. Відповідаючи на їхні делікатні навіть і не закиди, а радше міркування з приводу шанування ікон, ми вказували на картинки душеспасенного змісту, розвішані на стінах цієї осєли: ось бачите, Ви самі тримаєте дорогі Вам образи, хоч і виконані вони з художнього боку невибагливо; так чому ж Ви не сприймаєте аналогічних зображень у православних?

Існували ще деякі особливості «вільних» реставраторів, що відрізняли їх від «офіційних»: перші відкрито молилися, мирувалися, сповідувалися та причащалися разом із роботодавцями. Через спрощену документацію не було потреби дописувати в процентовки фіктивні операції задля більш пристойної зарплатні. Часом перед тими й іншими поставала проблема: чи варто закріплювати ще на кілька десятків літ явно слабкий і сильно пошкоджений, з численними втратами живопис того ж ХХ століття? Чи не доцільніше переписати композиції заново на значно вищому мистецькому й технічному рівні?

З такою метою була вироблена певна методика. Після детальної фотофіксації більше зруйновану ліву чи праву половину постаті просто зішкрябували шпательом зі стіни, потім підводили новий ґрунт і наносили попередній рисунок, а згодом живопис. Орієнтувалися художники на фото і збережену на той момент дзеркальну половинку оригінала. Потім те ж проробляли з іншою половиною постаті, що давало значно кращий і довговічніший кінцевий результат, а відмінності від оригінала (причому в кращий бік) важко було зауважити навіть уважному фахівцеві. Втім, після того, як у практиці також і офіційних реставраторів стали звичними новіші методи відтворення, відомі під гаслом «реставрації», чи й створення нових архітектурно-художніх творів за реставраційними розцінками, ця колізія втратила свою моральну гостроту.

Завершуючи спогади, я сам дивуюсь насиченості короткого реставраційного етапу в своєму житті. Дякую долі та колегам за здобутий з ними надзвичайно цінний досвід і за тривале перебування в їхньому колі. Реставратор ермітажної школи Володимир Антонович Овсїчук (нині доктор мистецтвознавства, професор, академік і володар багатьох інших «титулів») іще півстоліття тому повчав: «повноцінний мистецтвоз-

Реставратор А. Вадов з однією зі своїх учениць у добу послушництва в Києво-Печерській лаврі наприкінці життя.
Фото автора, 2010

навець мусить знати реставраційну справу хоча б для того, щоб невідкладно допомогти досліджуваному художньому твору». І саме на реставраційне відділення я порадив вступити своєму синові Роману, — бо якою б галуззю мистецтва ти не займався, технічній і технологічній майстерності найкраще навчать знавці-реставратори. Сподіваюся, бодай один із моїх семи онуків теж обере цей вдячний шлях.

1. У моєму архіві збереглася стисла історична довідка початку ХХ ст., присвячена Всіхсвятській церкві, побудованій у 1696–1698 рр. Згідно з нею, після пожежі 1718 р. перший ярус і віконні відкоси храму було прикрашено рослинним орнаментом клейовими фарбами, який значною мірою зберігся до наших днів. Згідно з рапортом 1905 р. передбачалося в травні 1906 р. почати й до вересня того ж року закінчити розпис вільних площин орнаментом, а також доручити учням лаврської іконописної школи виконання наступних композицій: 1) Р. Шуршинов — Спас у головному куполі; 2) Єфрем Судомора — архімандрит Стефан у вівтарній ніші й орнаменти над сходами; 8) Микола Висоцький — Антоній і Феодосій; 11) Єпіфаній Хоменський — св. кн. Володимир; 12) Олександр Павленко — Нестор-літописець і Лука-економ; 13) Володимир Поварницький — Агапіт і Даміан; 15) Яків Савченко — Іоанн Многостраждальний, Мойсей Угрин; 16) Симеон Андреев — Антип і Григорій; 18) Аласисон Попович — Андрій Первозваний, Марк Гробкопатель. Загальна площа стінописів складала 1324 м².

2. Василь Вільшук, справді надзвичайно ерудований співрозмовник, десь у 1980-х, якщо не помиляюся, став лауреатом Шевченківської премії за оформлення театру в Івано-Франківську.

3. Нині батькову справу продовжує його молодша дочка, художник-реставратор Валентина Аркадіївна Марампольська-Жураховська.

4. Керував секцією Іван Макарович Гончар, і про той час, як і про деталі згаданого засідання 18 лютого 1969 р., присвяченого реставрації, мені вже доводилося писати (Спогади про Івана Гончара у 1960–1970-х рр. // Ант. — К., 2006. — № 16–18. — С. 189–197; Іван Гончар. Спогади про Івана Гончара — К., 2007. — С. 348–358). Втім, основне завдання тієї акції — посприяти тому, щоб Товариство замовило копії монументального стінопису, котрі реставратори могли б виконувати взимку, коли мало роботи на об'єктах. Серед запрошених були присутні В. Й. Бабюк і А. Й. Марампольський, які виступали емоційно, буквально зі слозами на очах.

5. Катя потрапила до Києва з села та лишалася типово фольклорним персонажем за характером своїх розмов і своєрідною реакцією на різні події. Наприклад, вона розповідала про голодомор приблизно у таких виразах: «Люди, дурні, боялися колективізації. Наш батько відразу зрозумів, що й до чого, і усе віддав колгоспу. Зате нам давали там їсти, а од-ноосібники повимирали». Пізніше, у 1980-х, я часто бачив Катю у Володимирському соборі, де вона інколи прибирала чи стояла за свічковим ящиком.

6. І автор цих рядків теж: Раз на сто років [про нові знахідки реставраторів у Києво-Печерській Лаврі] // *Культура і життя* (Київ). — 1977. — 23 січ. — № 6 (2288). — С. 4.

7. Зняли маленький квадратик штукатурки — натрапили на світлу смугу, що розділяла композиції. Спробували трохи вище — рука. Розрахували пропорції уявної фігури — і наступне зондування відкрило голову. Сумнівів не лиша-лося: виявлено фрески XII ст. Але що робити з верхнім шаром — розписами XVII століття? Вирішили відщепити разом з тиньком кілька цих композицій та перенести їх на нову основу.

Усю поверхню фресок вкрили спеціальним клеєм, зробленим з міхурів осетрових риб і меду. Зверху марлевими сму-гами прикріпили рейки підрамника, щоби мальовила при зніманні не поламалася. Дерев'яними клинцями, міліметр по мі-ліметру, роз'єднали шари штукатурки. У шпарини між давньоруським живописом і тиньком XVII ст. ввели тонкі сталеві полотна. Так цілими й непошкодженими були зняті фрески «В'їзд до Єрусалима», «Омовіння ніг», «Тайна вечеря», «Святий Іоанн» та ін. Перед реставраторами відкрилися шість постатей композиції XII ст.

Наприклад, «Чудесний улов», у центрі котрої — майбутній апостол Петро, що пливе. Його обличчя динамічне й експресивне, воно міниться гамою почуттів — від страху до радості, від здивування до відданості. Праворуч — мону-ментальна постать Христа, котрий благословляє безбородих отроків у човні <...>.

8. Бригада Бабюка працювала також у лаврських церквах Різдва Богородиці на Дальніх Печерах і Хрестовоздви-женській на Ближніх, але вже без моєї участі.

9. Цей рушник і нині є у мене, я його репродукував у «Лексиконі української орнаментики» (2005 і 2009, с. 35) та 4-му томі «Історії українського мистецтва» (2006, с. 650).

10. Крім існуючих і нині майстерень у цегляній двоповерховій будівлі колишньої іконописної школи на видовому майданчику, Спілка художників орендувала тоді корпус над проїздом до Дальніх печер. Там працювали, зокрема, друг В. Й. Бабюка, живописець Микола Чернокапський, і мій приятель Володимир Сингаївський. У теперішньому монастир-ському готелі, навпроти резиденції Блаженнішого, працював Микола Соловій, десь неподалік — Микола Парафієнко. В підвалі 45-го корпусу тулилися Василь Парахін з дружиною Богданою та Валентин Шумаков, а поруч з нами, у 69-у корпусі, а влітку так і просто надворі ліпив свої скульптури Василь Бурда. Трохи вище, біля Воскресенської («Аф-ганської») церкви ховався у невеличкій келії, завішуючи вдень і вночі вікно ковдрою, позабавлений роботи в журналі «Народна творчість та етнографія» опальний журналіст-культуролог Володимир Данилейко (саме тоді з'явилася погруд-дя Данилейка роботи Бурди). На початку 1970-х у Гостинному дворі містилися також сувенірні майстерні УТОПіК. До мене додому часто зазірав Микола Якуша, котрий у них працював. У відселеній квартирі навпроти нашого помеш-кання, у 68-му корпусі, тримав свої акварелі й оформлював їх для постійних пересувних виставок уже майже 80-літній Георгій Кирилович Ткаченко. Цей відомий художник і єдиний тоді виконавець дум у супроводі діатонічної бандури не раз улаштував тут імпровізовані концерти для знайомих. Узагалі порожні приміщення Лаври та навколо неї прива-блювали в скрутний час у якості тимчасового притулку чимало художньої публіки, від авантюрно-вибухового, на жаль, уже покійного Володи Цинцєуса до стримано-зосередженого майбутнього академіка Олеса Федорука — обидва мої колеги по лєнінградській Академії. Всі причетні до мистецтва мешканці Лаври тоді добре знали один одного, позяк по-стійно спілкувалися між собою. Якось я при нагоді зауважив Миколі Парафієнку, що Лавра перетворилася на справжній П'ємонт, на що він дотепно відповів: «Еге ж: п'ємо, п'ємо».

11. І. П. Дорофієнко змінила на цій посаді Наталю Сліпченко, після переїзду останньої до Львова.

12. Софія Київська: нові знахідки та ймовірність нових відкриттів // *Молода гвардія* (Київ). — 1971. — 16 черв. — № 115 (2767). — С. 4.

13. Незадовго до смерті В. І. Подкопаєвої в Києво-Софійському заповіднику відбулася виставка її творів «Тепла земля» (*Фенерлі Людмила. Тепла земля* // *Ант.* — 2003. — Вип. 10–12. — С. 53–55).

14. *Беляй А., Селівачов М.* Олександр Тищенко // *Ант.* — 2000. — Вип. 4–6. — С. 103.

15. На початку 1970-х ідеологічні підрозділи Держбезпеки практикували перехресне відбирання письмових свідчень про моральний стан і політичну налаштованість осіб, які потрапили у поле їхньої уваги через відвідування самочин-них мітингів, підписання відкритих листів протесту проти репресій тощо. Такі характеристики змушували писати й мене

(1973 р.) і багатьох моїх знайомих у Києві, Ленінграді та інших містах. Зрозуміло, кожен з нас намагався не зашкодити іншим і представляв приятелів та їхні вчинки у найсприятливішому світлі. В усякому разі, ніхто з опитуваних, у тому числі й В. Й. Бабюк, не дав спецслужбам бажаного для них компромату на мене. Про атмосферу того часу мені вже доводилося писати: «Як наглядали за студентами й аспірантами // Матеріали 10-х липневих читань [присвячених 30-річчю політичних репресій в АН УРСР]. — К., 2002. — Вип. 1. — С. 58–65».

16. Позитивної зовнішності, невисокий на зріст чоловік уже літнього віку, Семен Васильович Драган якось побачив у моїх руках «Чорну раду» П. Куліша й зауважив, що у часи його молодості за читання цієї книги можна було потрапити за грати.

17. В. О. Бабюк не раз казав: «Я не слухаю радіо “Свободу” чи “Голос Америки”. Мені достатньо порівнювати, що і як пишуть “Правда”, “Известия”, “Красная звезда”...».

18. Тут розповідали, нібито для більшого міста Ізмаїл запроєктували собор, схожий на Ісакіївський, а для меншого сусіднього Болграда — схожий на Казанський. Але проекти переплутали десь у інстанціях і храми побудували навпаки.

19. Місцевий різновид рогузу, з якого над Дунаєм традиційно плетуть різного роду кошки досить високої якості. Подібні за стилістикою речі поширені в сусідній Румунії та у деяких країнах Сходу.

20. Рід незшитого спідниці, що обгортається навколо стану. Інші назви — горботка, фота, катрінце.

21. Святий Миколай усіма конфесіями вважається рятівником на водах.

22. Валя Гусакова теж була, подібно до Каті Святусь, «фольклорною» особистістю, хоча розмови вела в іншому жанрово-тематичному діапазоні. «Больова» тема розведена з чоловіком Валі, котра лишилася сама з дитиною — ненадійність, підступність і тому подібні негативні риси мужчин. Вона часто повторювала зі своєю характерною білоруською вимовою: «Якби зрозуміла раніше їхнє гниле ество, — ніколи б не вийшла заміж, “чераз красавца б пераступіла”».

23. У червні 1978 р. мені довелося бути присутнім при одночасному хрещенні близько сорока немовлят у Новгород-Сіверському соборі, звезених туди зі всього району. Важко собі уявити той гамір і хоровий дитячий вереск, яким супроводжувалося таїнство.

24. Дружина доброго Івана Юхимовича, благообразна Поліксена Іванівна, частуючи нас чаєм у своєму невеличкому будинку, повторювала, що її чоловік не бере собі жодної копійки церковних грошей, і я донині схильний тому вірити. Подружжя говорило властивою цій місцевості чистою українською мовою, вільною від впливу української школи, якої в часи їх молодості просто не існувало. Це були люди хоч і малоосвічені, зате дуже мудрі та позитивні. Вони з гордістю згадували свого сина Іллю, котрий служив у Перу в якомусь представництві.

25. Мій добрий знайомий, чий син постригся у ченці, полюбає говорити: «Один із моїх синів-художників працює за добрі гроші, другий — за пісню юшку...».

26. Див.: *Марусенко П., Косицький М.* Нове життя Старої Поляни // *Дзеркало тижня.* — 2007. — 12–18 трав. — № 18; *Селівачев М.* Из опыта преодоления разобщенности между мирским и церковным (Свято-Макариевский православный приход г. Киева 1970–1980-х гг.) // *Семья в постатеистических обществах.* — К., 2002. — С. 267–271.

Анотація. У статті автор (нині — професор історії мистецтв) розповідає про свою участь у відновленні ряду церковних стінописів XII–XX ст. Спогади містять яскраві деталі, що характеризують ментальність і соціально-побутові умови роботи українських реставраторів 1970-х.

Ключові слова: реставрація, стінопис, Києво-Печерська лавра, Софія Київська, Ізмаїл, Чернігів.

Аннотация. В статье автор (ныне — профессор истории искусств) рассказывает о своём участии в восстановлении ряда церковных стенописей XII–XX вв. Воспоминания содержат яркие детали, характеризующие ментальность и социально-бытовые условия работы украинских реставраторов 1970-х.

Ключевые слова: реставрация, стенопись, Киево-Печерская лавра, София Киевская, Измаил, Чернигов.

Summary. In article the author (now — professor of Art History) tells about his participation in the restoration of some church mural paintings (12–20 centuries). Memoirs contain vivid details that characterize the mentality and social conditions of Ukrainian restorers the 1970s.

Keywords: restoration, murals, Kiev-Pechersk Lavra, Kiev Sofia, Ishmael, Chernihiv.